

Әдебиетші. Ғалым. Публицист

(академик Е. А. Бөкетов шығармашылығы туралы сыр-толғам)

Қай қаламгер болмасын, ол ең алдымен — өз дәуірінің, өз ортасының перзенті. Ол жаған шығарма арқауы да сол замана шындығы болып табылады. Халқының мәдени, рухани өмірінің болмысын сол уақыт үрдісімен бағалайды, суреттейді. Ешқандай жазушы-публицист болашаққа арнап немесе келер күннің еншісіне лайықтап шығарма жазып қалдырған емес. Келер ұрпақ өзіне керектігін өткен күннің шындығынан алады.

Е. А. Бөкетов шығармаларындағы уақыт шындығы, сол шындыққа берген пайым-парасаты бүгінгі ұрпақ үшін таптырмас құнды дүние. Сондықтан Е. А. Бөкетовтің ғылыми-публицистикалық шығармалары көргенділіктен жазылғаны деген әсіре марапаттаудан аулақпыз. Мисалы: «Іа, бүгінгі аға ұрпақтың өмірі қараша үйден басталған. Қара сирақ балалар қараша үйдің жабығынан сығалап, айналаға елендей қарап жүргенде ұлы Октябрдың нұрлы таны атты. Бүтін ел тарихында болмаған ғажайып зор бақыт қазақ даласын сілкініп өтті. Қазақтың бар баласы мазмұны терең, еркін өмірге жаппай араласып, революциялық романтикамен жалындап ер жетті. Содан бері елу бес жылдан сал астамдау ғана уақыт өткен екен. Ал сондағы балалар бүгінде ғылымның алтын баулы ірі-ірі шаңырақтарын көтеріп, ғалымдар тарихын жасап отыр», — деген жолдар сол дәуір көзқарасы мен пайым-парасатынан хабарлап етіп тұрған жоқ па?

Медицина ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы ғылым академиясының корреспондент-мүшесі Ғабдолла Құлқыбаев өзінің Евней Арыстанұлы туралы жазған «Әдебиетші» атты естелігінде: «Академик-жазушының эпистолярлық мұрасы да аса бай. Еліміздің көптеген белгілі қайраткер, ғалым, жазушылармен жазысқан хаттар соның күәсі. Ол кісі Ғ. Мүсірепов, Ә. Тәжібаев, Ә. Нұрпейісов, К. Салықов, Ж. Бектұров тәрізді қазақтың ақын-жазушыларына, В. Кожеников, С. Никитин, А. Брагин сынды орыстың ақын-жазушыларымен тығыз шығармашылық байланыста болды. Зерттеген, зерделеген кісі осы кісілермен жазысқан хаттарының ішінен қаншама ой, пікір маржандарын теріп алар еді», — дейді.

Әрине, Евней Арыстанұлының публицист-каламгерлігі мен оның шығармалары тұрғысында айтылған мұндай ой-пікірлерді көптеп келтіруге болады. Бірақ бұл зерттеудің нігізгі мақсаты олар емес. Жоғарыда сөз еткендейміздей, замана ағымын аңдап, түбінде тарих ақиқаты ашықтарын сезген сұңғыла адамдардың бірі Евней Бөкетов еді.

Евней Арыстанұлының қоғамдық көзқарасы мен парасат-пайымының қандай екендігін оның публицистикалық мұрасын оқып, зерделеген адам жақсы аңғарады. Е. Бөкетов мұрасының басты байламдары ұрпақты парасаттылық, адамдыққа тәрбиелеу, білім мен ғылымды меңгеріп, туған еліне қалтқысыз қызмет етуге баулу, сондай-ақ қоршаған орта мен рухани құндылықтардың қасиетін бағалау болып табылады. Содан кейінгі жиі еске салатыны және оны өз шығармаларында үнемі қолданып, қисынды дәлелдермен тұжырымдап жүретін пікірі ғылым мен әдебиеттің творчестволық туыстығы жайындағы көзқарасы.

1975 жылғы «Лениншіл жас» газетінің 22 наурыздағы санында аталмыш газет тілшісі Акселеу Сейдімбековтің Е. А. Бөкетовпен «Жиырма деген жасында...» атты интервью жарияланды. Бұл көлемді интервьюде Е. А. Бөкетовтің азаматтық болмысы мен қоғамдық көзқарасы, ғалымдық зерде, зейіні барынша ашылып көрсетілген. Әсіресе, сол кезеңнің жастары туралы айтқан келелі пікірі, бүгінгі күнге дейін маңыздылығын жоя қоймағандай.

«Ата-бабадан «ақылгөй шал» деген сөз қалған. Адам есейген сайын жобасы ақылгөй келеді де, сол ақылгөйлігімен жастардың құлағын кеміреді. Мәңгіше мұндай ақылгөйліктің керекі жоқ. Өйткені біздің жастар белгілі бір айқын-аян қағидалары қолымызға құя берерліктей ойсыз, пікірсіз, тұрлаусыз жастар емес қой», — дейді.

Жалпы Евней Арыстанұлы өскелең ұрпақ, жастар туралы, олардың қоғамдағы алаң орны, үлесі, мақалы-мүддесінің ерекшелігі жайлы келелі пікірлерін үнемі жазып жүрген. Публицистикалық шығармаларының көбі жастарды пара-

саттылық пен білімге, адамгершілік сияқты асыл қасиеттерге баулуға арналған. Мүмкін бұл қасиет ұзақ жылдар іргелі оқу орнына басшылық қызмет еткендіктен немесе өзінің өмірден көрген, бастан кешкен «соқтықпалы, соқпақты» тағдырынан туындаса керек. Қалай десек те жастарға, жас деп қарамай, өзімен тең адамша тілдесіп, сырласқан. Архивтегі кейбір қолжазбаларын оқығанда, жастар мәселесіне соншалықты көңіл бөлгендігі ерекше аңғарылады. Әсіресе, «Жоғары оқу орнына түскендерге есік ашар лекция» деп аталатын қолжазбасы үлкен жүректі ғалымның азаматтық кішіпейілдігін танытқандай. Бірнеше жерін сызып, үстінен түзей отырып жазған, осынау қолжазба ғалым-публицистің шығармашылық табандылығын, тазалығын әрі жазуға үлкен жауапкершілікпен қарайтын еңбекқорлығын көрсетеді. Әрі өзінің әдебиетке жақын екендігін, оны сүйетіндігін паш етеді. Мәселен: «Сіздер өмірдің шешімін өздеріңіз шешуге жана ғана қадам басқан балдырғансыздар. Бұл кезең ең қиын кезең. Ізденіс, толғанис кезеңі, арман кезеңі, құлақтап талпыну кезеңі, мұның бәрі поэзия. Олай болса, мен лекцияма поэзиядан, Тұманбай ақынның бір әдемі өлеңінен бастағым келіп тұр», — деп ақынның бес шумақтан тұратын жастар туралы өлеңін келтірген. Е. А. Бөкетовтің баспасөздегі қозғаған көкейкесті мәселелерінің бірі әрине ғылым мен техника, өндіріс проблемасы. Осы өзекті тақырып төңірегінде жазған ғалымның публицистикалық мұраларын зерделей отырып немесе әр түрлі газет-журналдардағы интервью диалогтарынан, ой-пікірлерінен түйеніміз — Бөкетовтің қоғамдық көзқарасы мен ғылыми ой пікірінің сонылығы және дәйектілігі болып табылmaq.

Өйткені «ғылыми-техникалық революция және адам» деген аса күрделі проблема сол уақыттың көкейкесті мәселелерінің бірі болып саналатын. Бүгінгі күрделі өмірімізде де онысы елестету қиын. Озық ойлы адамзатты қатты толғандырып отырған осы проблемаға қатысты қазақ қаламгерлері әлі толымды сөз, толғамды жауап айтқан жоқ. Осынау күрделі тақырып кей шығармаларда ұшықын беріп өткенмен, арнайы зерттеу объектісіне айналмауы, айтыла қалғанда да ғасырмыз алға тартқан жоғары деңгейде сөз етілмеуі қынжылтады. Жазылып жүрген қай тақырыптың алдында да, бәрінен де зымыран заман өзгерісін бүкіл санасызиммен сезінген, басынан кешіп жатқан күрделі бейнелерді аз көреміз. Әлде біздің замандастарымызға ғылыми-техникалық революция әлі толық әсер етіп, тереңдей бойлап сіңісе қойған жоқ па?

Е. Бөкетов публицистикасының негізгі арқауларының бірі — дәстүр, тағлым аясында өрбінділігін біз жоғарыда айтқан болатыбыз. Бұл тұрғыда қаламгер көптеген мақалалар мен лекциялық баяндамалар жазғаны мәлім. Жастардың оқу-білімге құштарлығын ояту, тәлімді, тәрбиелі, мәдениетті болып қалыптасуына ықпал ететін, үлгі сөздері мен дәйекті пайымдауларын публицистикалық шығармаларынан анық байқаймыз. Мисалы: «Ағадан ақыл, ініден ілтипат», «Қараша үйден Қарағанды Университетіне дейін», «Жас замандас келбеті», «Арманшыл болғанға не жетсін», «Сыйлас, сырлас, көмектес», «Парасат — білім бұлағы», «Ғылым көкжиегің көкесек» атты мақалалары өскелең ұрпақ бойындағы жақсы қасиеттер мен парасаттылықтың қалыптасуына ықпал ететін, соған меңзейтін дүниелер.

Жастар тақырыбындағы қай мақаласында болмасын көтерер өзекті мәселенің бірі — өскелең ұрпақты жат қасиеттерден, менмендіктен, төкәлпарлықтан, мансапқорлық пен көрсекызарлықтан сақтандырып, ғылым, білімнің қоғамға тиісіндей пайдасын қаншалықты салмақты екендігін ескерту болып табылады.

«Сыйлас, сырлас, көмектес» аттас мақаласында: «Амал не, жастардың арасынан ғылымның бірінші сатысына жетер-жетпестен-ақ «Мен білгенді кім біледі» деп кеудесін соғатындар кездесіп калады. Мұндай зиянды мінезді ерте білсе, ерте жоюға болар еді-ау, ал осындай осалдық есейіп, елауір лауазымға ие болып қалған кезде дейін ілесіп барса, ғылым ортаға одан ауыр жоқ», — деп қиналыс білдіреді.

Публицистке тән болмыспен өлшер болсақ, Е. Бөкетовтің осылайша толғауын қайраткерлік, азаматтық тұлағандағы пайым-түйсігі, өздік санадан ұлттық санаға ұласқан биік парасаты деп бағалар

едік. Жастар жөніндегі публицистикалық шығармаларындағы Е. Бөкетовке тән өзгешелік оның білікті педагогтық-психологиялық таным-түйсігінің тереңдігі болып табылады. «Қазіргі жастарға гөй-гөй, ақылдан керекі жоқ, олардың көзі ашық, көкірегі ояу» дейтін Е. Бөкетов олармен «сырласудың», «сыйласудың» өзіндік жолын қарастырады. «Жастардың болашағын мезгіу ісіне ойланғандай көңіл бөлінсе, олардың басым көпшілігінің қабілетін уақытылы танып, сол қабілетіне орай әуестігін тәрбиелеуге болатын тіршілік тәрбиесінен белгілі ақиқат. Әрине, бұл үшін баланың өсіп-қалыптасудағы құбылыстарына серік үлгілі отыратын ата-ана керек те, оқушы баланың ішкі сырындағы ауытқушылықтарды мезгілімен сезініп, жамандыққа ауыстармай баулуға тырысатын оқытушы ұстаз керек» дейді «Жастардың болашағын ойлай түссек» атты мақаласында.

«Публицистикаға ең керекті ой, жан тербер пікір. Байыптай қараған адамға айнала тұнып тұрған публицистика. Небір мәңгі оқиғалар, проблемалар, ғажайп аламыр бар. Сол проблемалардың мәніне, адамдардың жан-дүниесіне үңілсе, міне, нағыз публицистика осы». Публицистика болмысын ашатын осы ақиқатқа Е. Бөкетов шығармаларының барлығына тән қасиет.

Жалпы Е. Бөкетовтің жастар тақырыбына жазылған публицистикалық мақала, очерктерінің проблемалық сипатын тереңдетіп саралаймыз: отбасы, өскелең орта тәрбиесі, оқу, білімді игеруі, ғылымға деген құлшынығын ояту, адамгершілік, ар-ождан, парасаттық болып оған қанша алдындағы жауапкершілігін сезінуді. Қараша отырсақ, публицистикалық шығармаларында проблемалық сипат беретін осынау қиын мәселе бірнеше дүниеге келгеннен бастап, өсіп-өркендеуі, жақсы азамат болып, туған елімізге адал қызмет ету, сол арқылы мынадай ұлы дүниеге «көңілің тауып, кіршің боп қалаң» және «басқаны өмір өткізудің қызығын білсең бір ережелік жазып қалдырғандай өскер берсең».

Е. Бөкетовтің публицистикалық мұраларының ішінде көпесті тақырыптарының бір саласы әдебиет пен өнер мәселелеріне арналған. Бойымыз сан қырлы талантты және қасиетті шығармалармен қаламгер ғалымның бұл саладағы көңіліне қалай тереңіне, әріне, өзінің әдебиетшілік — өнершілік сүйек болғаны белгілі. Бұл жердегі олар еткен бұрынғы публицист Е. Бөкетовтің олар көзіндегі рухани ортасына зер сала кеткен оқиғасы. Бойымыз Бөкетовтің әдебиет пен өнерге деген алаң-құштан арманын, тағдыр жолы жетпей қалатынын ғылыммен соқпағына түсіреді. «Ұлы Отан соғысы біліммен жоғары оқу орнына түскен балалардың өмірі көбіне мамандық таңдауымен жас. Мен, жасөспірім инженер-металлург болдым деп орта мектепте бірде-бір ойлап көрмеді», — деп жазды Евней Бөкетов. «Арманшыл болғанға не жетсін» атты мақаласында: «Әрине, сүйіс мамандық деген әдемі ұғым. Бірақ, бір ұғымды көрсетсе де, ол еңбек бар жерде жеміс береді. Сүйіс мамандық дегеніміз еңбекті белсеннен сіндірген мамандық, мақпай терің мен жаныңның жалығы жұмысқа мамандық қой. Еңбек сіндірген жерде сүз де, күз де болады, сол еңбек жұмысқа мамандыққа шың жан тейімен берілу де тұялы. Сондықтан, жанғыстық деп келіп қайту ерікпен ісі деп, аласқанис сөзсе де (жастардың жанғындық дегенінің өзі кейбір уақытта елес пен әуестіктен туған жалған болауы болып шығалы) алған беттен қайтпай ілгерлей беру ердің ісі, ұйткені, Абай айтқандай, «Аласқанис алды жөн, арты соқпақ». Менің осы бір айтқанымнан — мамандықты таңғама, кез келген мамандыққа оқи бер, тең еңбек жемелі деген келте, шолак ұғым тұмас деп ойлаймын».

Е. Бөкетов публицистикасындағы ой тасқыны, көркем тілмен келісті өріліп, оқырманын тұнғышқа тартқан иірімдей бірден үйіріп ала жөнелетінін біз қаламгердің сөзден қамшы өрген шеберлігі деп танымыз. Е. Бөкетов тілінің шешендігі, көсіліп жазып кеткендей терең білімі мен тағлымды мол нұбраты оқыған жанды бей-жай қалдырмайды. Әсіресе, студент-жастарға арналған баяндама-лекцияларының (бұлардың көбі баспасөзде жарияланып, жеке кітаптарға енген) тілдік тартымдылығы өте ерекше. «Мен бұл әңгімемаді «Ашық лекция» деп атамақпын», — деп басталатын «Алағашқы сабақ» атты лекция-мақаласының тілдік жүрісі омен өріліп, сөзбен төгіліп тұрған ақ өлең үлгісін еске түсіреді.

Тұманбай ақынның «Жиырма жаста жетпеген арманыма» деп басталатын өлеңі Е. Бөкетов «лекциясының» негізгі өзегіне айналған.

Жиырма жаста жетпеген арманыма, Жиырма жаста бармаған тауларыма, Жиырма жаста жүрмеген жолдарыма, Бүгін жете алам ба, жүре алам ба, Барша бақыт тілеймін бар адамға.

Бес шумақ өлеңді түгел келтіре отырып: «Мен осы бір тебіреністі, нәзік сезімге толы өлеңнің шумақтарын әдейі келтіріп отырмын. Бұл өлеңнің мағынасына қарағанда, адам бар ісін жиырма жастан бастап, жиырма жаста қамтып қалуы керек сияқты, олай болса адамның қалған өмірі өкніше толы болмақ сияқты. Ақынның осы сөздерінде терең сыр, мол шындық жатыр», — дей келіп, 18-20 жасында студенттік жолға түскен жастарға оқуға түскендегі бірде-бір оқпақ — өмірге, елге керекті жақсы маман болып шығу керектігін айтады. Әрине, жай ғана айту емес, жастарға Чкалов пен Гризодубова, Гагарин мен Терешкова арманын, Қаныш пен Мұхтар парасатын, Шалапін мен Горький тағдырын, Менделеев өмірін тілге тиек ете отырып, мамандықтың жамані жоктығын, тек соны дұрыс таңдай білу керектігін, таңдаған мамандықты игеру жолында қандай істер атқару керектігін кестелі ой, шебер тілмен барынша жеткізген.

Жалпы, Е. Бөкетовтің қаламгерлік шеберлігі мен шешенге тән қасиетінің бастау бұлақ, нәр алар көзін оның табиғи болмысынан, сонау балалық дәуреннен іздеген дұрыс болар еді. Бала Евней жас кезінен Шығыстың қисса-дастандарын жаттап өскенін, ауыз әдебиетінің нәрімен сусындап өскендігін біз зерттеу барысында айтқан болатынбыз. Ананың сүтімен, бесіктің аламын тұл бойына дарыған тұма талант қаршадайынан сөзге жүйіріп, ойна алғыр Евейге тән қасиет болатын. Сондықтан да болар, алғашқы аулы ұстазы Август Иустиновичтың Евней шәкіртіне деген ұстаздық махаббаты ерекше еді. Парасатты Август Иустиновичтың ұзақ жылдарғы өмір жолында алдекалай кезіккен панасыз қазақ баласы Евнейді аяуы, оған жаны ашып, айрықша көз қирын салуы, бір жағынан оның алғырлығы мен білімге құштарлығы зейінділігінен болатын. «Шығысмы батыс боп кетті» деп Абай айтқандаймын, Шығыс шығармаларының інжу-маржаңдарымен көз ашып, көкірегі ояңған Евнейді Европа әдебиетіне ынтасын оятқан осы аулы ұстазы Август Иустинович еді. Араға жарты ғасыр салып, академик Е. Бөкетовтің өзі оқыған мектеп пен ұстазы Август Иустиновичтың орнын іздеп баруы үлкен жүректі қаламгер-академиктің адамгершілік парасының бір қырын танытқандай.

Е. Бөкетовтің публицистикалық мұрасын оқыса, оны зерделеген кез келген адам, оның тіліне, жазу машығына сүйсінері сөзсіз. Шоқан туралы қолжазбалары оқып, оған пікір айтқан белгілі сөз жерлері Акселеу Сейдімбеков: «Тіліңізге сүйсіндім», — деп тегін айтпаймаған жай сөз болмаса керек.

Е. Бөкетов өмір сүрген дәуір Кеңес үкіметінің өсіп-өркендеу уақытымен тұспа-тұс келді. Ана тіліміздің өрлеуіне ұшырап, орыс тілінің үстемдік алуы, ұлттық өнер мен әдебиетке барынша кері әсерін тигізіп бақты. Екі тілде жазған ой мен өнер адамдары туралы толғаулары, әдебиет пен театр туындыларын талдаған эстетикалық еңбектері, оқу-білім, ғылым тақырыбындағы ағартушылық көзқарастары, тәлім-тәрбие, парасат жөніндегі келелі ой-пікірлерін қамтитын Е. Бөкетовтің публицистикалық шығармаларындағы тіл мен ой тазалығының сақталуының өзіндік құпиясы бар. Ол құпия кілт қаламгердің екі тілде еркін жазып, екі тілде ойлана алуында жатыр. Әсілі, екі тілде жазатын қаламгер басқаларға қарағанда шығармаларына өте сактықпен, жауапкершілікпен қарайтындығы табиғи құбылыс.

Орыс халқы көп қоныстанған солтүстік өңірде туып өскен, балалық шағынан орыс тәрбиесін, білімін алып өскен Евнейдің туған халқының салт-дәстүрін, тілі мен мәдениетін жетік білуі — оның өз ұлтына деген шексіз сүйіспеншілігін аңғартады. Е. Бөкетовтің қай шығармасында болмасын ұлттық рух, ұлттық болмыс қашанда биік тұрады.